

UNITĂȚILE AUXILIARE DIN DACIA ROMANĂ (I)

de CONSTANTIN C. PETOLESCU

Studiul trupelor auxiliare¹ completează seria contribuțiilor la istoria armatei romane din Dacia². Acesta va cuprinde un repertoriu pe cât posibil complet al acestor formațiuni militare (în ordinea: *alae*; *cohortes*; *nationes* și *numeri*), precum și un capitol de concluzii. Preferința noastră pentru acest mod de expunere este determinată de faptul că organizarea administrativă și militară a Daciei romane a cunoscut o serie de modificări în decursul secolului al II-lea, antrenând și unele dislocări (transferări) de trupe între provinciile Daciei³; altele au revenit după o vreme în provinciile vecine, de unde fuseseră aduse cu ocazia războaielor dacice⁴. În general, prezentarea noastră urmează criteriul alfabetic (în funcție de etnicul trupei).

A L A E

Diplomele militare din anii 109 și 110 menționează în *Dacia* cinci unități de cavalerie (catalog nr. 1, 6, 8, 11, 12); cu o excepție (nr. 12, transferată mai târziu în *Dacia Porolissensis*), acestea au revenit curând în provinciile de unde veniseră (*Moesia Superior*, *Pannonia Inferior*). După reorganizarea provincială din anul 118, aceste unități se repartizează astfel: în *Dacia Superior* trei *alae* (una *milliaria*), în *Dacia Inferior* alte trei *alae* (toate *quingenariae*), în *Dacia Porolissensis* trei *alae quingenariae* și se pare una *milliaria*.

Alele provenind din *numeri* vor fi cuprinse în capitolul al treilea al repertoriului nostru.

¹ Despre unitățile auxiliare romane, a se vedea în special articolele lui C. Cichorius din RE, I (1893), s.v. *ala*, col. 1223-1270 și RE, IV (1900), col. 231-356, s. v. *cohors*; vezi și Diz. Epigr., I, col. 372-383 și II (1900), p. 324-338 s. v.; G. L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914; D. B. Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian* (49 B. C.-A.D. 79), Harare, 1982. Pentru zona limes-ului roman de la Dunăre și Rin, a se vedea: W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Bema, 1951; G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior* (Epigraphische Studien, 6), Düsseldorf, 1968; J. Beneš, *Die römischen Auxiliarformationen in unteren Donaunraum*, în *Sborník Práci Filosofické Fakulty Brněnské University*, E-15, 1970, p. 159-209; idem, *Auxilia romana in Moesia atque in Dacia*, Praga, 1978. Despre trupele auxiliare din Dacia: V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 177-207; J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, Budapesta, 1946 (DissPann, II, 21); II. Russu, *Auxilia Provinciae Daciae*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 63-77 (observații critice în legătură cu studiul din 1970 al lui J. Beneš); idem, *Tracii în Dacia romană*, ActaMN, 4, 1967, p. 85-104; idem, *Elementele syriene în Dacia carpatică și rolul lor în „colonizarea” și romanizarea provinciei*, ActaMN, 6, 1969, p. 170-176; D. Protase, *Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie*, Dacia, N. S., 17, 1973, p. 323-328; M. Zahariade, *Trupele de origine hispanică în Dacia*, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 477-493 (v. de asemenea, idem, *Addenda et corrigenda*, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 261-264); D. Tudor, *Osteniaromană*⁴, București, 1978, p. 330-341; Cr. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983.

² Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia*, Cluj, 1983; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj, 1985; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj, 1987.

³ Pentru localizarea pe hartă a castrelor în care au staționat aceste formațiuni, a se consulta *Tabula Imperii Romani* (TIR), L-34 (Budapesta, 1968) și L-35 (București, 1969).

⁴ Vezi K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaunraumes in der hohen Kaiserzeit* (Antiquitas, I, 33), Bonn, 1984, p. 106-152.

1. Ala I civium Romanorum⁵

Este atestată în Pannonia prin trei diplome militare din timpul lui Domitianus⁶. A participat la războaiele dacice, apoi este menționată în armata provinciei Dacia de diplomele din 14 octombrie 109⁷ și 17 februarie 110⁸. Probabil curând după aceasta datează o inscripție de la Teutoburgium (Pannonia Inferior) menționând doi frați, *M. Ulp(ius) Super, dec(urio) alae praetoriae c(ivium) R(omanorum) ex s(ingulari) c(onsularis) alae I c(ivium) R(omanorum)* (mort la 32 de ani, după 16 ani de serviciu militar) și *M. Ulp(ius) Similis, sesq(ui)plicarius alae I c(ivium) R(omanorum)*, precum și sora lor *Ulpia Siscia*⁹; erau fără îndoială urmașii unui veteran care primise cetățenia de la Traian¹⁰. În anul 157, două diplome militare atestă această *ala* în Pannonia Inferior¹¹.

2. Ala Asturum¹²

Unitatea se afla în Moesia probabil încă de pe timpul împăratului Vespasianus, cum pare a arăta inscripția funerară a lui Ti. Claudius Arrenti f. Quir. Saturninus, *duplic(arius) vet(eranus) alae Astur(um)*, descoperită la Tomis¹³. Diploma de la Plovdiv (?) din anul 99 o atestă în Moesia Inferioară¹⁴; beneficiarul ei era un *gregalis* (?) al alei menționate: *Metico Solae f. Besso*¹⁵ (numele la dativ), iar prefectul se numea *T. Iulius Agricola*¹⁶. O inscripție de la Köln: *Matronis sacrum, Victor, eques alae I Astur(um) militat in Mysia, v. s. l. m.*¹⁷, pare să arate prezența unui militar originar din zona Rinului (unde poate unitatea a staționat înainte de a fi adusă în Moesia). Ala de asturi a luat parte la războaiele dacice¹⁸; cunoaștem numele unui prefect, *T. Prifernius Paetus Memmius Apollinaris*¹⁹, participant la primul război și decorat de împăratul Traian²⁰.

⁵ W. Wagner, *Dislokation*, p. 26-27; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178-179; J. Beneš, *Auxilia*, p. 7, nr. 8; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 109-110.

⁶ CIL, XVI, 26, 30, 31 din anii 80, 84, 85.

⁷ J. Garbsch, *BVb*, 54, 1989, p. 137-151; *AnnÉp*, 1990, 860.

⁸ CIL, XVI, 57 = IDR, I, 2.

⁹ CIL, III, 3272 (= 10257); *ala praetoria c. R.* este și ea atestată în Pannonia Inferior (Wagner, *Dislok.*, p. 62-64; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 116).

¹⁰ Vezi diplomele IDR, I, 1, 3, 4.

¹¹ RMD, 102-103.

¹² C. Cichorius, *RE*, I, col. 1230-1231; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178; W. Wagner, *Dislokation*, p. 10-11; I.I. Russu, *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 65; M. Zahariade, *SCIVA*, 27, 1976, 4, p. 485; D. Tudor, *OR*⁴, p. 338; J. Beneš, *Auxilia*, p. 6, nr. 2; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 50-51, nr. 1; Cr. M. Vlădescu, *Armata*, p. 38, nr. 1; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 106. M. Zahariade, *loc. cit.*, atribuie acestei unități inscripția unui *dec(urio)* descoperită în satul Rareș (jud. Harghita) (Z. Székely, *ArhMold*, 5, 1967, p. 133-134; *AnnÉp*, 1975, 723); dar I.I. Russu se gândește mai degrabă la *numerus Maur. S...*, care staționa în castrul de la Sânpaul, din apropiere (IDR, III/4, 359).

¹³ V. Pârvan, *ArchAnz*, 19, 1914, col. 437-438; *ISM*, II, 172; *AnnÉp*, 1988, 998. Pentru date: G. Bordenache, *Dacia, N.S.*, 9, 1965, p. 261-262; K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 141, nr. 141.

¹⁴ CIL, XVI, 45.

¹⁵ K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 141, nr. 148.

¹⁶ H. Devijver, *PME*, I 14.

¹⁷ B. și H. Galsterer, *Kölner Jahrbuch*, 20, 1987, p. 92, nr. 13 (= *AnnÉp*, 1990, 732).

¹⁸ K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 106.

¹⁹ CIL, IX, 4753 (= *ILS*, 1350). Cf. *PIR*, P 690; H. Devijver, *PME*, P 107.

²⁰ Valerie A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, Londra, 1981, p. 171.

În anul 140, diploma militară de la Palamarcia o atestă în Dacia Inferior²¹. Este menționată în această provincie de ștampile tegulare descoperite la Hoghiz: *AL(a) AS(turum)*²² și *A(la) I A(sturum)*²³; I. I. Russu atribuia acestei unități și ștampila *ALPA* de la Boroșneul Mare²⁴. Din perioada staționării alei în sud-estul Transilvaniei datează și comanda lui *C. Nonius Caepianus*, care a cumulat și comanda (cu titlul de *praepositus*) altei formațiuni de cavalerie, staționată în apropiere, *numerus equitum Illyricorum*²⁵.

Dintre comandanții acestei unități, inscripțiile se mai referă la doi anonimi: unul într-o inscripție de la Ephesus (probabil din timpul lui Septimiu Sever)²⁶, altul la Germisara (anii 200-201)²⁷.

O inscripție de la Serdica ne mai menționează un veteran: *M. Aurelius Teres, veteranus ex ala prima Astrorum* (sic), *natione Bessus*²⁸; dacă criteriul datării pe baza *praenomen*-ului și *nomen*-ului este corect, el pare a-și fi efectuat serviciul militar în jurul anului 200²⁹.

3. Ala I Batavorum milliaria³⁰

Se consideră că la început a staționat în Pannonia³¹. În Dacia Superior este menționată de diplomele militare din anii 144³², 157³³, 158³⁴ și 179³⁵. La Războieni-Cetate este atestată de o ștampilă *al(a) [I] Ba(tavorum)* ∞³⁶, dar ștampila *APBN* se

²¹ AnnEp, 1962, 264 (= IDR, I, 13; RMD, 39): diplomă acordată *Bitho Solae f. Besso* din *numerus equitum Illyricorum*.

²² CIL, III, 1633, 11 (= IDR, III/4, 241).

²³ CIL, III, 8074, 1 b (= IDR, III/4, 242).

²⁴ Completată *al(a) p(rima) A(sturum)* de I. I. Russu (Dacia, N. S., 1, 1957, p. 361-362; rectificare după J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 19 și pl. XIV/194) (aceeași opinie la Cr. M. Vlădescu, *Armata*, p. 38), este de fapt de același tip cu ștampilele *ALFALM*: vezi Z. Székely, *SCIVA*, 26, 1975, 3, p. 344, fig. 2/2 (= AnnEp, 1947, 565; IDR, III/4 328), care le atribuie unei *al(a) Palm(yrenorum)* (?).

²⁵ CIL, XI, 393 (= ILS, 2739); cf. Devijver, *PME*, N 12; C.C. Petolescu, *Dacia*, N. S., 31, 1987, p. 171-172.

²⁶ CIL, III, 6175 (= ILS, 1366).

²⁷ CIL, III, 1393 (= IDR, III/3, 233).

²⁸ B. Filov, *ArchAnz*, 1912, col. 563; *BIAB*, 13, 1939, p. 89, fig. 110.

²⁹ K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 141, nr. 143.

³⁰ C. Cichorius, *RE*, I, col. 1234; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178; W. Wagner, *Dislokation*, p. 16-17; I. I. Russu, *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 65; V. Wollmann, *Germania*, 50, 1972, p. 249-250; D. Protase, *Dacia*, N.S., 17, 1973, p. 323; J. Beneš, *Auxilia*, p. 6, nr. 4; I. Piso - D. Benea, *ŽPE*, 56, 1984, p. 278; IDR, III/4, p. 261 (I. I. Russu).

³¹ W. Wagner, *Dislokation*, p. 16; A. Mócsy, *RE Suppl. IX* (1962), col. 618; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 14. O ștampilă tegulară de la Puzos Almas a fost întregită *a(la) I B(atavorum)* (CIL, III, 4666=11372) și tot ei i se atribuie un fragment de inscripție de la Adiaum (CIL, III, 13434 + J. Ceska - R. Hosek, *Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia transdanubiana asservatae*, Brno, 1967, nr. 18), menționând un prefect, *P. Pubellius*... (Devijver, *PME*, P 109). Se mai consideră că acestei formațiuni aparținea militarul menționat de o inscripție funerară metrică (CIL, III, 3676= ILS, 2558), participant la o demonstrație militară peste Dunăre pe timpul lui Hadrian (vezi și Cassius Dio, 69, 9, 6; în schimb, I. Piso și D. Benea, *loc. cit.*, nota 72, o atribuie mai degrabă cohortei *III Batavorum milliaria equitata*).

³² CIL, XVI, 90 (=IDR, I, 14).

³³ CIL, XVI, 107 (=IDR, I, 15).

³⁴ CIL, XVI, 108 (= IDR, I, 16).

³⁵ RMD, 123 (=AnnEp, 1987, 843).

³⁶ IDR, III/4, 78. Alte ștampile, *AIB* și *ALIB* (IDR, III/4, 80 și 82), nu pot fi atribuite cu siguranță acestei trupe.

citește mai degrabă *a(la) p(rima) B(atavorum) Ant(oniniana)* (ligatura *A+N+T*)³⁷. În legătură cu inscripția de la Boroșneul Mare, atribuită de primul ei editor unei *ala I La[tobitorum]*³⁸, I. I. Russu o atribuie tot alei *I Batavorum*³⁹.

Dintre comandanții acestei unități, sigur cunoscut este numai *T. Attius Tutor*, originar din Flavia Solva (Noricum); el și-a îndeplinit *quarta militia* în Dacia Superioară (după ce anterior comandase *cohors I B(a)etasiarum c. R.* în Britannia, servise ca tribun militar în legiunea *II Adiutrix pia fidelis* în Pannonia Inferior și comandase *ala I Tungrorum Frontoniana* în Dacia Porolissensis)⁴⁰. Alți prefecți ar putea fi *T. Vibius Pius*, dintr-o inscripție greacă din Pergam⁴¹ și *C. Iulius Corinthianus* dintr-o inscripție funerară de la Apulum⁴².

Alte două inscripții funerare de la Apulum mai menționează doi militari de rând ai acestei unități de cavalerie: una este pusă *Dasati Scenobarbi, eq(uiti) alae Batavorum ex n(umero) sing(ularium)*⁴³; cealaltă *Aelio Dubitato, missicio alae Bat(avorum) ex a(la) n(umeri) Il(l)yr(icorum)*⁴⁴. În schimb, o inscripție descoperită la Turda poate fi atribuită mai degrabă alei *I Bosporanorum*⁴⁵.

4. Ala milliaria⁴⁶

Este menționată de o inscripție funerară descoperită la Sutoru (jud. Cluj), în condiții necunoscute (anul 1878): *D(is) M(anibus) Aurel(i) Masinni, dupli(cari) al(ae) ex vivit annis XXXVI; Iulia Severa coniux et Fl(avius) Saturninus heres ob merita posuerunt f(aciendum) c(uraverunt)*⁴⁷.

Cum se vede, lipsește ethniconul trupei ori alt epitet⁴⁸. I. I. Russu identifica această anonimă *ala milliaria* cu cea menționată în epitaful de la Apulum al lui

³⁷ IDR, III/4, 79 (vezi și nr. 81); cf. C. C. Petolescu, SCIVA, 40, 1989, 4, p. 395-396, nr. 493-494.

³⁸ Z. Székely, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 344-346, fig. 5/4-5 (=AnnÉp, 1974, 564).

³⁹ I. I. Russu, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 561 (=IDR, III/4, 325).

⁴⁰ CIL, III, 5331 (=ILS, 2734); H. Devijver, PME, A 191.

⁴¹ AnnÉp, 1933, 270 (=Chr. Habicht, *Altertümer von Pergamon*, VIII, 3: *Die Inschriften des Asklepieions*, Berlin, 1969, nr. 30); cf. H. Devijver, PME, V 103.

⁴² CIL, III, 1193 (=ILS, 2746); cf. H. Devijver, I 49 (vezi mai departe, p. 39).

⁴³ CIL, III, 7800. *Dasas Scenobarbi* era un illir; vezi I. I. Russu, *Illirii. Istoria — Limba și onomastica — Romanizarea*, București, 1969, p. 192-193.

⁴⁴ Cl. L. Băluță, Apulum, 24, 1987, p. 169-172 (=AnnÉp, 1987, 829).

⁴⁵ CIL, III, 7696; cf. Exsp. Bujor, Apulum, 6, 1967, p. 190, nr. 6 (MNA, inv. L 2057). În interiorul literei *O* s-a gravat probabil mai târziu o cruce, deci nu avea aspectul semnului pentru *milliaria* (cum crede E. Bujor); noi atribuim această inscripție mai degrabă alei *I Bosporanorum*.

⁴⁶ I. I. Russu, SCIVA, 23, 1972, 1, p. 67, nr. 12; idem, ActaMP, 9, 1985, p. 137-141.

⁴⁷ CIL, III, 7644.

⁴⁸ Această *ala milliaria* ar putea fi eventual identificată cu cea menționată în inscripția CIL, VI, 31032 (=ILS, 1418) de la Roma: *Soli Lunae Apollini Dianae, Ti. Claudius Pollio, proc(urator) Aug(usti) XX hereditatium, proc(urator) Alpium Graiarum, flamen Carmentalis, praefectus gentium in Africa, [pr]aefectus alae Flaviae milliari[ae]* (despre această trupă, vezi E. Birley, în *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, Köln-Graz, 1966, p. 55 = *The Roman Army, Mavors. Roman Army Researches*, IV, Amsterdam, 1988, p. 350); despre prefect H. Devijver, PME, C 170. I. I. Russu (ActaMP, 9, p. 139) credea că unitatea „poate să fi participat la primul război de subjugare a Daciei sub comanda lui Aulus Pomponius Augurinus (AnnÉp, 1905, 6 = ILS, 8863)”; a doua comandă a acestuia, *ἐπαρχος στρατός α' χειλιάνδρου* ar fi (după H. -G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain*, I. Paris, 1960, p. 168, nr. 72) de fapt comanda unei *ala milliaria*, posibil cea din inscripțiile de la Apulum și Sutoru.

C. Iulius Corinthianus (mort la vârsta de 38 de ani), ale cărui ultime comenzi au fost cele de *praef(ectus) alae Campag(onum) idem* ∞ ⁴⁹; după altă părere⁵⁰, Corinthianus și-a îndeplinit *quarta militia* în calitate de prefect al alei *I Batavorum milliaria* (v. *supra*).

5. Ala I Bosporanorum⁵¹

În secolul I e.n., *ala I Bosporanorum* apare în Syria⁵²; după anul 71, a fost adusă în Moesia⁵³. Se crede că ar fi participat la războaiele dacice⁵⁴; apoi este atestată în Pannonia, prin diplomele din 113⁵⁵ și 116⁵⁶. Ulterior este mutată în Dacia Superior, unde apare mai întâi la Micia, având în frunte pe prefectii C. Val. Gracilis⁵⁷ și Cl. Sosius⁵⁸, dedicând inscripții lui Iupiter Optimus Maximus și Mars; un *dec(urio) alae Bosporanor(um)* este menționat de o inscripție de la Germisara⁵⁹. Unitatea este identică probabil cu *ala I Gallorum et Bosporanorum*, menționată în diploma din anul 158; titularul diplomei era chiar un militar al acestei unități: *ex gregale Heptapori Isi f(ilio) Besso*, iar comandantul alei se numea *Licinius Nigrinus*⁶⁰. Dar în diploma de la Drobeta, din 179, apare iarăși cu numele *I Bosporanorum*⁶¹. Unitatea și-a stabilit sediul lângă Cristești, unde este atestată de numeroase ștampile tegulare⁶². Nu pare să fi fost *milliaria*, cum o consideră unii autori⁶³.

Pentru transferul militarilor dintr-o unitate auxiliară în alta, merită menționată o inscripție de la Apulum: *Tutor Silvan[i/ eque]s a[l]ae Bos[p.—]/ ex n(umero) Ill[y]r(icorum)*⁶⁴.

⁴⁹ CIL, III, 1139; cf. I. I. Russu, ActaMP, 9, 1985, p. 139.

⁵⁰ E. Birley, *The Roman Army*, 1989, p. 353.

⁵¹ C. Cichorius, RE, I, col. 1224; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178; W. Wagner, *Dislokation*, p. 36-37; C. Daicoviciu - D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 184; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 65-66; J. Beneš, *Auxilia*, p. 6-7, nr. 5; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 107.

⁵² CIL, III, 6707 (= ILS, 2510; IGLS, I, 140); cf. D. B. Saddington, *Roman Auxiliary Forces*, p. 98, 137, 161. Pe la anul 54 este atestat M. Licinius Rufus, *praefectus [alae Bospor]anae in Syria* (AnnEp., 1969-1970, 649 și 653; H. Devijver, PME, L 16); un altul, C. Caristanus Fronto (ILS, 9485; cf. PME, C 80) a fost introdus în senat de Vespasian printre foștii tribuni.

⁵³ B. Gerov, AAntHung, 15, 1967, p. 101.

⁵⁴ K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 107.

⁵⁵ K. Dietz, *Das älteste Militärdiplom für die Provinz Pannonia Superior*, BerRGK, 65, 1984, p. 163 (= RMD, 86).

⁵⁶ CIL, XVI, 64. În diploma CIL, XVI, 90 (= IDR, I, 14) din anul 144, apare *I Gall(or)um [et Bospor(anorum)]*; în diploma CIL, XVI, 107 (= IDR, I, 15) (anul 159?) numele trupei cade în lacună.

⁵⁷ CIL, III, 1344 (= IDR, III/3, 76); cf. PME, V 14.

⁵⁸ IDR, III/3, 107; cf. PME, C 186.

⁵⁹ CIL, III, 7888 (= IDR, III/3, 246).

⁶⁰ CIL, XVI, 108 (= IDR, I, 16): *I Gall(or)um et Bospor(anorum)*; cf. PME, L 14.

⁶¹ RMD, 123 (= AnnEp., 1987, 843): *I Bosporanor(um)*.

⁶² N. Gudea - A. Zrinyi, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine*, 1977, Constanța. Recueillis et publiés par D. M. Pippidi et Em. Popescu, București, 1977, p. 225-231; IDR, III/4, 153-157.

⁶³ Vezi discuția din IDR, III/4, 153.

⁶⁴ CIL, III, 1197.

*Iuli l(ibertus) dom(o) Haed(uus), miss(icius) ala Capit(oniana)*⁷⁵, precum și alta de la Leskoveț: *Primus [Iuli l(ibertus)] Asalus d(um)p(licarius) ala] Cap(itoniana)*⁷⁶.

Posibil să fi participat la războiul cu dacii al împăratului Traian⁷⁷, rămânând în teritoriul cucerit la nord de Dunăre; din această perioadă par să dateze ștampilele *A(la) CL(audia)* descoperite în castrul de la Slăveni⁷⁸.

În diploma din 13 decembrie 140, *ala I Claud(ia) Gall(orurum) Capit(oniana)* apare între trupele Daciei Inferior⁷⁹. O atestă în această provincie ștampile tegulare descoperite la Boroșneul Mare: *ALA GAL(lorum)*⁸⁰ și la Reci: *AL(a) GAL(lorum)*⁸¹.

Se presupune că această unitate (ori o fracțiune a ei) a fost trimisă în Mauretania Caesariensis pe timpul lui Septimiu Sever, unde apare un Helvius Crescens, *dec(urio) al(ae) I Cl(audiae) Kapit(onianae)*⁸².

Cu timpul, în această unitate „gallică” au pătruns și elemente locale; astfel, aflăm dintr-o inscripție de la Roma, Aurelius Antonius, *curat(or) eq(uitum) sing(ularium) d(omi)ni n(ostri), nat(ione) Dac(us)*, fusese *allectus ex ala Gallorum*: deci transferat din trupa de cavalerie situată pe cursul superior al Oltului în formațiunea de gardă imperială călare⁸³.

8. Ala Claudia nova miscellanea⁸⁴

Din Germania Superior, unde este atestată în anul 74⁸⁵, *ala Claudia nova* este transferată în Moesia, unde apare în anul 82⁸⁶, iar după divizarea acesteia, în diplomele Moesiei Superior din anii 93⁸⁷ și 100⁸⁸. A luat parte la războiul cu dacii⁸⁹, cu care prilej M. Gavius Bassus, *praef(ectus) eq(uitum) alae Cl(audiae) novae* a fost *donis donatus bello Dacico ab Imp(eratore) Caesare Nerva Traiano Aug(usto) Germanico Dacico corona murali hasta [p]ura vexillo*⁹⁰. Diploma din 2 iulie 110 de la Porolissum o arată apoi în provincia Dacia (*I Claudia*)⁹¹; o inscripție funerară

⁷⁵ B. Filov, BSAB, 3, 1912-1913, p. 3.

⁷⁶ B. Gerov, AAntHung, 15, 1967, p. 91 = B. Nikolov, BIAB, 30, 1967, p. 227.

⁷⁷ K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 111.

⁷⁸ IDR, II, 525. Ștampila *ACL* de la Slăveni (AnnÉp, 1966, 317) este greșit atribuită de I. I. Russu (SCIV, 23, 1972, I, p. 66, nr. 6) alei *I Claudia nova miscellanea*.

⁷⁹ IDR, I, 13 (= RMD, 39).

⁸⁰ Z. Székely, SCIV, 26, 1975, 3, p. 344, fig. 2/1 (dar răsturnată); AnnÉp, 1974, 565 a; IDR, III/4, 326-327.

⁸¹ IDR, III/4, 315.

⁸² CIL, VIII, 8828 (= 20633; ILS, 6889); cf. M.P. Speidel, în *In memoriam C. Daicovicu*, Cluj, 1974, p. 378 (AnnÉp, 1971, 533).

⁸³ CIL, VI, 3191 (= ILS, 2205); cf. W. Wagner, *Dislokation*, p. 36.

⁸⁴ C. Cichorius, RE, I, col. 1273-1238; W. Wagner, *Dislokation*, p. 28-29; D. Tudor, OR⁴, p. 330; I.I. Russu, SCIV, 1972, I, p. 66, nr. 6; J. Beneš, *Auxilia*, p. 7-8, nr. 9.

⁸⁵ CIL, XVI, 20.

⁸⁶ CIL, XVI, 28.

⁸⁷ CIL, XVI, 39.

⁸⁸ CIL, XVI, 46.

⁸⁹ K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 110.

⁹⁰ AnnÉp, 1972, 573.

⁹¹ CIL, XVI, 163 (= IDR, I, 3).

de la Drobeta atestă pe C. Iulius Verecundus, *vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) Cl(audiae)*⁹², iar alta de la Micia un *Ulp(ius) V]ettius* (Russu: *[M]ettius*), și el *vet(eranus) ex dec(urione) alae Clau[di]ae*⁹³. Unitatea a fost trimisă apoi în războiul împotriva parților, așa fiind explicată prezența decurionului L. Sempronius Macedo într-o inscripție de la Amasea din Pontul Galatic⁹⁴. Apoi se întoarce în Moesia Superior; un veteran al ei apare într-o inscripție de la Ratiaria⁹⁵, iar diplomele militare o atestă în această provincie în anii 160 și 161 sub numele de *ala I Claudia nova miscellanea*⁹⁶: înseamnă că în această trupă fuseseră introduși și infanteriști⁹⁷. Două inscripții de la Sala (Mauretania Tingitana), recent publicate, ne fac cunoscut numele unui nou prefect al acestei unități: *C. Hosidius Severus* (sec.II)⁹⁸. De asemenea, o inscripție de la Pisaurum conține cariera lui *Ti. Claudius Zeno Ulpianus*, care a fost și *praef(ectus) alae I Clau[di]ae mill(iariae)* (dar calificativul final a fost corectat în *miscellanea*)⁹⁹.

9. Ala I Hispanorum¹⁰⁰

S-a presupus că această unitate ar fi identică cu trupa staționată în perioada Augustus-Tiberius în Germania¹⁰¹, apoi la Aquincum în Pannonia¹⁰². Ulterior, probabil pe timpul împăratului Domitianus, a fost transferată în Moesia, în vederea războiului cu dacii¹⁰³.

După cucerirea Daciei, a rămas în armata de ocupație a provinciei Dacia Inferior, cum rezultă din diplomele militare din anii 129 și 140¹⁰⁴. Garnizoana ei a fost în castrul de la Slăveni¹⁰⁵, unde o atestă ștampilele tegulare¹⁰⁶. Pe timpul lui Marcus Aurelius și Lucius Verus, este menționată de inscripțiile de la Hispalis (Sevilla)¹⁰⁷ și Mactaris¹⁰⁸, având în frunte – temporar, cu titlul de *praepositus* – pe Sex. Iulius Possessor¹⁰⁹. O inscripție (spartă în circa 260 de bucăți; reconstituită de Gr. Tocilescu) pare să indice că această trupă a construit în anul 205 castrul de piatră¹¹⁰. Din același an, o inscripție menționează

⁹² CIL, III, 142167 (= IDR, II, 43).

⁹³ CIL, III, 7871 (în r. 5, lectura *ALAE CAM*); rectificare: C. C. Petolescu, SCIVA, 27, 1976, 3, p. 394 (*ALAE CLAV*); IDR, III/3, 184.

⁹⁴ CIL, III, 13635; W.Wagner, *Dislokation*, p. 28.

⁹⁵ CIL, III, 14217.

⁹⁶ CIL, XVI, 111; RMD, 55.

⁹⁷ W. Wagner, *Dislokation*, p. 29; CIL, XVI, 111, nota 1.

⁹⁸ AnnÉp, 1991, 1749; cf. H. Devijver, PME, Suppl. II, H 21 a.

⁹⁹ CIL, XI, 6337 (= ILS, 1422); cf. H. Devijver, PME, C 194.

¹⁰⁰ C. Cichorius, RE, I, col. 1247–1248; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 179; W. Wagner, *Dislokation*, p. 43–45; J. Beneš, *Audalia*, p. 10, nr. 21; D. Tudor, SMMIM, 7–8, 1974–1975, p. 17; idem, OR⁴, p. 330–332; Cr. M. Vlădescu, *Armata*, p. 39; M. Zahariade, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 485–486.

¹⁰¹ W. Wagner, *op. cit.*, p. 44 (cu indicarea surselor bibliografice).

¹⁰² CIL, III, 10513–10514.

¹⁰³ Doi veterani ai acestei trupe sunt amintiți în inscripțiile CIL, III, 12361 și 12378.

¹⁰⁴ CIL, XVI, 75 (= IDR, I, 10); RMD, 35 (= IDR, I, 11).

¹⁰⁵ Despre castru: D. Tudor, OR⁴, p. 301–307; Cr. M. Vlădescu, *Fortificațiile*, p. 30–34, nr. 7.

¹⁰⁶ IDR, II, 526.

¹⁰⁷ CIL, II, 1180 (= ILS, 1403; AnnÉp, 1965, 237).

¹⁰⁸ AnnÉp, 1983, 976.

¹⁰⁹ H. Devijver, PME, I 99.

¹¹⁰ CIL, III, 13800 (= IDR, II, 496).

construirea unei *basilica*¹¹¹; pe această plăcuță, precum și pe alt fragment (spart la rândul-i în mai multe fragmente)¹¹², unitatea poartă supranumele *Antoniniana*, primit de la împăratul Caracalla¹¹³. Cea mai recentă epigrafă databilă din castrul de la Slăveni este un altar (spart în 54 de fragmente), descoperit în *principia*, dedicat lui Filip Arabul și fiului său, pe care a fost reconstituit cu multă probabilitate numele alei *I Hispanorum*¹¹⁴. Această unitate mai este menționată de un altar dedicat lui Sol, unde pare a purta epitetul *pia fidelis*¹¹⁵.

Din castrul de la Slăveni mai provin trei piese epigrafice, atribuite aceleiași unități: un basoreliev menționând un *collegium dupl[ari]orum*¹¹⁶, un fragment de altar menționând un *ses(quiplicarius)*¹¹⁷, precum și un fragment de relief dedicat unei divinități tot necunoscute de un *sescupluc[arius]*¹¹⁸: *duplicarii* și *sesquiplicarii* făceau parte dintre gradații (*principales*) alei și se aflau în rang imediat sub *decurio*¹¹⁹.

10. Ala I Hispanorum Campagonum¹²⁰

Unitatea este menționată abia în diplomele Daciei Superioare din anii 157 și 158¹²¹. A staționat în castrul de la Micia, unde este atestată de o serie de inscripții¹²² și ștampile tegulare¹²³.

Unitatea apare într-o dedicație pentru împăratul Caracalla, pusă prin grija guvernatorului Mevius Surus¹²⁴, într-o altă inscripție (fragmentară), probabil ulterioară, poartă epitetul *Antoniniana*¹²⁵. Într-o inscripție dedicată lui *I(upiter) O(ptimus) M(aximus)* pentru sănătatea lui Septimius Severus, Antoninus (Caracalla) și Geta Caesar, se vorbește se pare de o lucrare, *bas(ilica) al(ae) Cam(pagonum) (?)*, ridicată împreună cu alte corpuri de trupă¹²⁶. Ulterior, pe timpul lui Filip Arabul, unitatea poartă supranumele *Philippiana*¹²⁷. De asemenea, *ala I Hisp(anorum) Campag(onum) Deciana c. R.* închină un altar împăratului Decius *ex quaestura sua*¹²⁸.

¹¹¹ IDR, II, 499.

¹¹² CIL, III, 14216¹⁷ (= IDR, II, 498).

¹¹³ Pe placa de marmură menționând *basilica*, supranumele imperial este o adăugire ulterioară, așa cum a arătat D. Tudor (Drobeta, 1, 1974, p. 48-49) și am consemnat noi în comentariul inscripției IDR, II, 499; vezi încă J. Fitz, StCl, 1986, p. 141, precum și reconfirmarea observației noastre în SCIVA, 38, 1987, 2, p. 181.

¹¹⁴ D. Tudor, *Historica*, 1, Craiova 1970, p. 79; IDR, II, 500.

¹¹⁵ IDR, II, 510.

¹¹⁶ AnnÉp, 1963, 125; IDR, II, 505.

¹¹⁷ IDR, II, 506.

¹¹⁸ IDR, II, 507; cf. I. I. Russu, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 98.

¹¹⁹ A. v. Domaszewski, *Rangordnung*², p. 53-56.

¹²⁰ C. Cichorius, RE, I, col. 1236; W. Wagner, *Dislokation*, p. 49-50; I. I. Russu, SCTV, 21, 1970, 1, p. 162-163; M. Zahariade, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 483, nr. 4; J. Beneš, *Auxilia*, p. 10-11, nr. 23.

¹²¹ CIL, XVI, 107-108; se presupune că a fost menționată și în diploma din 23 februarie 144 (fragmentară): CIL, XVI, 90, nota 2.

¹²² IDR, III/3, nr. 56, 57, 59, 60, 65, 75, 77, 172, 183.

¹²³ IDR, III/3, nr. 38 a, 196.

¹²⁴ CIL, III, 1377 (= IDR, III/3, 56).

¹²⁵ CIL, III, 1378 (= IDR, III/3, 57).

¹²⁶ CIL, III, 1343 (= IDR, III/3, 77).

¹²⁷ CIL, III, 1380 (= IDR, III/3, 59).

¹²⁸ L. Petculescu, Potaissa, 3, 1982, p. 85-87, nr. 2, fig. 2; AnnÉp, 1983, 847.

Dintre prefectii acestei unități, inscripțiile menționează pe *C. Iulius Corinthianus* (originar din Thevestis, Numidia; pe timpul lui Marcus Aurelius)¹²⁹, (*Aelius*) *Pergamianus*¹³⁰ și *M. Plautius Ruffus*¹³¹. Dintre militarii trupei, inscripțiile (funerare) menționează doi imaginiferi, *Ce(n)sorinus*¹³² și *Quietus*¹³³.

În privința divinităților adorate de militari, inscripțiile citate menționează pe *I. O. M.*¹³⁴, [*Di*]ana (*A*)eterna (?)¹³⁵ și o *Dea S[...]* *Reg[ina]*¹³⁶.

11. Ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum¹³⁷

În secolul I, unitatea se afla în Pannonia, unde este atestată ultima dată în anul 98¹³⁸. A participat la războiul cu dacii, fiind prezentă apoi în armata acestei provincii în diplomele din 17 februarie 110 (*I. Aug. Ituraeorum sagittar.*)¹³⁹ și 2 iulie 110 (*I. Augusta Ituraeor.*)¹⁴⁰. Titularul diplomei din 17 februarie 110 era chiar un itureu, *Thaemus*, fiul lui *Horatius*, iar copiii săi se numeau *Nal* (nume siro-semit), *Marcus* și *Antonius*; din aceeași diplomă aflăm și numele comandantului: *C. Vettius Priscus*¹⁴¹. La Micia se cunoaște de asemenea epitaful unui veteran, *Caius Licinius Ponticus*, originar din Caesarea (Palaestina?)¹⁴².

Ulterior unitatea a fost mutată în Pannonia Inferior, unde (re)apare mai întâi în anul 139¹⁴³.

12. Ala II Pannoniorum¹⁴⁴

În anul 88 se afla în Syria¹⁴⁵, apoi în Moesia Superior, conform diplomelor din anii 93, 100, 103/107¹⁴⁶. Din acest timp datează probabil un fragment de inscripție funerară de la *Sirnum*¹⁴⁷ și o ștampilă tegulară din insula Sapoja (pe Dunăre)¹⁴⁸. A participat la războiul

¹²⁹ CIL, III, 1193 (= ILS, 2746); cf. PME, I, 49.

¹³⁰ CIL, III, 1366 (= IDR, III/3, 64); cf. PME, A 51.

¹³¹ CIL, III, 1342 (= IDR, III/3, 75); cf. PME, P 43.

¹³² CIL, III, 7870 (= IDR, III/3, 172).

¹³³ IDR, III/3, 183.

¹³⁴ CIL, III, 1343 (= IDR, III/3, 77).

¹³⁵ CIL, III, 1366 (= IDR, III/3, 64).

¹³⁶ CIL, III, 1342 (= IDR, III/3, 75).

¹³⁷ C. Cichorius, RE, I, col. 1250; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 180; W. Wagner, *Dislokation*, p. 52-54; I. I. Russu, *ActaMN*, 6, 1969, p. 171; I. Beneș, *Auxilia*, p. 11, nr. 25; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 112.

¹³⁸ CIL, XVI, 42.

¹³⁹ CIL, XVI, 57 (= IDR, I, 2).

¹⁴⁰ CIL, XVI, 163 (= IDR, I, 3).

¹⁴¹ H. Devijver, PME, V 78.

¹⁴² CIL, III, 1382 (IDR, III/3, 179).

¹⁴³ CIL, XVI, 175.

¹⁴⁴ C. Cichorius, RE, I, col. 1254; W. Wagner, *Dislokation*, p. 60-62; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 181; I. I. Russu, *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 66; idem, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei din anul 123*, București, 1973, p. 33-34; J. Beneș, *Auxilia*, p. 12, nr. 30; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 114-115.

¹⁴⁵ CIL, XVI, 35 (vezi nota 1: „Fortasse cum legione V Macedonica aut IV Scythica ex Moesia in Orientem translata paulo post a 88 demum deducta est”).

¹⁴⁶ CIL, XVI, 39, 46, 54.

¹⁴⁷ CIL, III, 10223.

¹⁴⁸ IDR, III/1, 5.

contra dacilor - cum rezultă din două inscripții: una mutilată, menționând un anonim prefect al acestei *ala*, decorat probabil de împăratul Traian ¹⁴⁹, cealaltă, stela funerară a lui Ti. Claudius Maximus (vestitul *captor* al lui Decebalus), *factus dupli(carius) a divo Troiano in ala secu(n)da Pannoniorum*¹⁵⁰. Apoi apare în provincia Dacia, în diplomele din 14 octombrie 109¹⁵¹ și 2 iulie 110¹⁵²: *II Pannonior(um) veterana*. Din acest timp poate să dateze inscripția funerară de la Ostrovul Mare (Sarmizegetusa) a lui M. Verpidius Silvanus, *eq(ues) al(ae) II Pannonio(rum)*¹⁵³. A participat apoi la războiul împotriva parților¹⁵⁴. Apoi revine la nord de Dunăre, fiind atestată în Dacia Porolissensis prin diplomele de la Gherla și Căvdin din 10 august 123¹⁵⁵, apoi sub numele de *ala Gallorum et Pannoniorum* în diplomele din 27 septembrie 154¹⁵⁶ și 21 iulie 164¹⁵⁷. Garnizoana era la Gherla, unde construiește în 143 comandamentul¹⁵⁸ și lasă ștampile *AL(a) II P(annoniorum)*¹⁵⁹.

Dintre comandanții acestei *ala*, inscripțiile menționează pe *M. N(...)* *Lucret(ia)nus*¹⁶⁰, *Pannon(ius) Maxi(mus)*¹⁶¹, *T. Petronius Priscus*¹⁶² și *T. Varius Clemens*¹⁶³. La Apulum, o inscripție este dedicată *pro sal(ute) Aug(usti) M(atri) D(eum) M(agnae)* de către T. Fl(avius) Longinus, *vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) II Pann(oniorum), dec(urio) col(oniae) Dac(icae), dec(urio) mun(icipii) Nap(ocae), dec(urio) kanab(arum) legionis XIII G(eminae)*¹⁶⁴; un *vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) Pan(noniorum)*, pe nume C. Antonius Crispinus, pare să apară și într-o inscripție de la Micia, dedicată lui Septimiu Sever și fiilor săi¹⁶⁵. Alți doi decurioni sunt menționați într-o inscripție funerară fragmentară de la Gherla¹⁶⁶. Istoricul acestei unități de cavalerie prezintă interes și prin prezența între militarii săi a unui illir, *Scenobarbus Das(i)*, precum și a unui trac, *Brisenus, imag(inifer)*¹⁶⁷; tot trac pare a fi fost *Septimius Pisu[sus?], vet[eranu]s ex [dec(urione)?]*¹⁶⁸. În privința divinităților, inscripțiile citate menționează pe *Hercules Sanctus*¹⁶⁹, *M(agna) D(eum) M(ater)*¹⁷⁰ (Cybele) și *Mithra*¹⁷¹.

¹⁴⁹ Vezi PME, II, p. 927, nr. 74.

¹⁵⁰ M. P. Speidel, JRS, 60, 1970, p. 142-152; idem, ActaMN, 7, 1970, p. 511-515; AnnÉp, 1969-1970, 583.

¹⁵¹ AnnÉp, 1990, 860; vezi C. C. Petolescu, SCIVA, 42, 1991, 1-2, p. 85-91, nr. 553.

¹⁵² CIL, XVI, 163 (= IDR, I, 3).

¹⁵³ CIL, III, 1483 (= IDR, III/2, 460); cf. W. Wagner, *Dislokation*, p. 62.

¹⁵⁴ K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 115.

¹⁵⁵ IDR, I, 7-7 a (= RMD, 21-22).

¹⁵⁶ IDR, I, 17 (= RMD, 47).

¹⁵⁷ CIL, XVI, 185 (= IDR, I, 19) (Palatovo): RMD, 63 (= IDR, I, 20) (Cășei); RMD, 64 (= IDR, I, 18) (Gilău); RMD, 65 (= 115) (Buciumi).

¹⁵⁸ AnnÉp, 1906, 112; ArchAnz, 1906, 192.

¹⁵⁹ CIL, III, 8074, 5 a.

¹⁶⁰ CIL, III, 12540; rectificare: I. I. Russu, Materiale, 6, 1959, p. 874, nr. 4 (= AnnÉp, 1960, 222); cf. H. Devijver, PME, N 1.

¹⁶¹ CIL, III, 832; cf. PME, P 10.

¹⁶² CIL, XVI, 4459; cf. PME, P 27.

¹⁶³ CIL, III, 5211 (= ILS, 1362), 5212 (= ILS, 1362 a), 5215 (= ILS, 1362 b); cf. PME, V 52.

¹⁶⁴ CIL, III, 1100.

¹⁶⁵ CIL, III, 1375 (= IDR, III/3, 54).

¹⁶⁶ CIL, III, 12542.

¹⁶⁷ D. Protase, SCIV, 19, 1968, 2, p. 339-344.

¹⁶⁸ C. C. Petolescu, BMI, 42, 1973, 2, p. 32.

¹⁶⁹ CIL, III, 832.

¹⁷⁰ CIL, III, 1100.

¹⁷¹ CIL, III, 12540.

13. Ala Siliana¹⁷²

Pe timpul lui Nero în Africa Proconsularis, apoi pentru scurt timp în Egipt, ia parte la evenimentele din anii 68-69 din Italia¹⁷³. De aici este trimisă în Germania Inferior¹⁷⁴, iar apoi în Pannonia, unde apare în diplomele din anii 84 și 85¹⁷⁵; în diplomele din 98 și 102 poartă atributul de *c(ivium) R(omanorum)*¹⁷⁶. Nu este sigur dacă unitatea a participat la războiul lui Traian cu dacii și dacă în acest timp a primit epitetele *torquata armillata*; acestea apar mai întâi în carierele a doi ofițeri ecvestri: Cl. Paternus Clementianus, *praef(ectus) eq(uitum) alae Silia[nae] torquatae c. R., trib(unus) [mil(itum)] leg(ionis) [XI Claud(iae), praef(ectus) coh(ortis) cl]assicae*¹⁷⁷ și M. Vettius Laro - decorat pentru bravură de împăratul Traian în războiul dacic în calitate de prefect al cohortei I Alpinorum (această trupă va aparține armatei Pannoniei Inferioare), tribun militar în legiunea II Adiutrix *pia fidelis*, apoi *praef(ectus) alae Silianae c(ivium) R(omanorum) torquatae armillatae*¹⁷⁸.

La 2 iulie 110, *ala Siliana c. R.* apare între trupele Pannoniei Inferior¹⁷⁹; este de remarcat că în această diplomă, ca și în cele ulterioare, epitetele *torquata armillata* lipsesc. S-ar putea ca unitatea să fi participat apoi la războiul cu parții, căci o inscripție de la Gerasa menționează pe L. Valerius Firmus, *praef(ectus) alae Silianae bis torquatae bis armillatae*¹⁸⁰.

Diploma din 2 iulie 133 menționează *ala Siliana c. R.* printre trupele Daciei Porolissensis¹⁸¹; din această perioadă datează o inscripție din castrul de la Gilău dedicată împăratului Hadrian de *[ala Silian]a c. R. torquata et [armil(lata)]*¹⁸². În aceeași provincie mai apare în diplomele din anul 154¹⁸³ și cele din 164 de la Gilău¹⁸⁴ și Palatovo¹⁸⁵. Diploma de la Gilău are ca titular un *ex gregale*, pe nume *Acilius Sabini f(ilius) Dubitatus castr(is)* (deci născut în canabele castrului), iar prefectul alei se numea *Aurelius Atilianus*¹⁸⁶; același prefect apare și în fragmentul de diplomă de Buciumi, aparținând unui fost militar cu nume traco-dacic¹⁸⁷. Două altare descoperite în cursul săpăturilor din castru ne fac cunoscute numele a doi prefecti: Aur(elius) Marcellus, care dedică o

¹⁷² V. Christescu, *Ist. militară*, p. 181; W. Wagner, *Dislokation*, p. 67-69; C. Daicoviciu - D. Protase, *ActaMN*, 1, 1964, p. 167; I. I. Russu, *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 67; J. Beneš, *Auxilia*, p. 12-13, nr. 34; D. Isac, *ActaMN*, 16, 1979, p. 39-67; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 116-117.

¹⁷³ Tacitus, *Hist.*, I, 70; II, 17.

¹⁷⁴ CIL, XVI, 23 (anul 78).

¹⁷⁵ CIL, XVI, 30-31.

¹⁷⁶ CIL, XVI, 42 (vezi nota 1; epitet primit în războiul contra dacilor) și 47.

¹⁷⁷ CIL, III, 5775, 5776 (= ILS, 1369).

¹⁷⁸ *AnnEp*, 1939, 81.

¹⁷⁹ CIL, XVI, 164.

¹⁸⁰ *AnnEp*, 1930, 92.

¹⁸¹ IDR, I, 11 (= RMD, 35).

¹⁸² D. Isac, *ActaMN*, 16, 1979, p. 41.

¹⁸³ IDR, I, 17 (= RMD, 47).

¹⁸⁴ IDR, I, 18 (= RMD, 64).

¹⁸⁵ CIL, XVI, 185 (= IDR, I, 19).

¹⁸⁶ Vezi H. Devijver, *PME*, A 213.

¹⁸⁷ IDR, I, 21 (= RMD, 66).

inscripție [*Dea*] *Vi[r]gini Dian[ae] Stabili Venatrici Examinatrici*; celălalt M. Iunius Iunianus, care închină un altar lui *I. O. M. Conservator*¹⁸⁸.

Unitatea este cunoscută și printr-o serie de ștampile tegulare descoperite la Gilău și în zona înconjurătoare¹⁸⁹.

Din inscripții (funerare) descoperite la Gilău, cunoaștem numele câtorva militari ai acestei unități: *Ulp(ius) [Satu]rnius*¹⁹⁰ și *Ulp(ius) Te...(?)*¹⁹¹, simpli *equites*; *Aurel(ius) [F]abius, sig(nifer)*¹⁹²; *Aurel(ius) Carinus, cor(nicularius)*¹⁹³; [...]*nius Verecundus, vet(eramus) ex dupl(icario)*¹⁹⁴. O altă inscripție funerară de la Gilău menționează pe un anume *[T.] Ael(ius) Vet(eramus)*, fiul lui *T. Aelius [P]aulus, vet(eramus) ex dec(urione)*¹⁹⁵. De asemenea, o inscripție dedicată lui Iupiter Optimus Maximus menționează pe *Sex. Valerius Saturninus, dec(urio) al(ae) Sil(ianae) et col(oniae)* (este vorba desigur de Napoca)¹⁹⁶. La Agrij (jud. Sălaj), o inscripție a fost pusă altui militar (numele și rangul necunoscute) și fiului său Arruntius Lucilianus de către celălalt fiu, Arruntius Latinus și soția acestuia Ulpia Amadusa¹⁹⁷.

14. Ala I Tungrorum Frontoniana¹⁹⁸

Această unitate a fost creată probabil încă pe timpul împăratului Augustus din tribul germanic al tungrilor; numele *Frontoniana* și l-a luat după un comandant al ei, posibil *L. Iulius Fronto*¹⁹⁹. A făcut parte din armata Germaniei Inferioare²⁰⁰; după răscola batavilor a fost mutată, prin anii 70-71, în Dalmatia²⁰¹. În diplomele din anii 80, 84, 85 și 110 apare în Pannonia²⁰²; după divizarea acestei provincii, este atribuită Pannoniei Inferioare, unde o menționează două diplome din anul 114²⁰³.

¹⁸⁸ D. Isac, Chiron, 21, 1991, p. 345-351; idem, Eph. Napocensis, 2, 1992, p. 151-158; reproduse de C. C. Petolescu, SCIVA, 43, 1992, 4, p. 442, nr. 564-565 (= AnnEp, 1991, 1350-1351).

¹⁸⁹ I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 67 (ștampile A S); D. Isac, ActaMN, 16, 1979, p. 55-56.

¹⁹⁰ CIL, III, 849.

¹⁹¹ CIL, III, 7801.

¹⁹² CIL, III, 847.

¹⁹³ CIL, III, 847, a (= 7651).

¹⁹⁴ CIL, III, 848.

¹⁹⁵ CIL, III, 846 (= 7650).

¹⁹⁶ CIL, III, 845; cf. N. Gostar, Studii și cerc. științifice, Iași, 14, 1963, 2, p. 260 urm.

¹⁹⁷ CIL, III, 840.

¹⁹⁸ C. Cichorius, RE, I, col. 1267-1268; W. Wagner, *Dislokation*, p. 76-79; C. Daicoviciu - D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 167-168; Geza Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 38-40; D. Protase, Dacia, N. S., 17, 1973, p. 323-324, nr. 2; idem, în *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Viena, 1985, p. 495-504 (variantă românească: SCIVA, 36, 1985, 3, p. 249-253) (cf. AnnEp, 1987, 839). Vezi încă RE, VII A 2 (1948), col. 1357-1359 (K. Scherling).

¹⁹⁹ CIL, XII, 2393 (= ILS, 7003). Cf. H. Devijver, PME, I 66: E. Birley, *Ancient Society*, 9, 1978, p. 267 (= *The Roman Army*, p. 378).

²⁰⁰ G. Alföldy, loc. cit.

²⁰¹ CIL, III, 9735; A. Oxé, *Bonner Jhb.*, 135, 1930, p. 31.

²⁰² CIL, XVI, 26, 30, 31, 164.

²⁰³ CIL, XVI, 61; RMD, 87.

Pe timpul lui Hadrian, unitatea a fost trimisă în Dacia; la început a activat probabil în Banat, căci un anonim *sign(ifer) ala I Fron(toniana) Tung(rorum)* ridică la Vârșet o inscripție soției sale defuncte²⁰⁴; se poate ca unitatea să fi staționat la Pojejena, deoarece săpăturile din castru au scos la lumină o plăcuță de bronz în formă de *tabula ansata* cu inscripția *a(la) Frontonian(a), (turma?) Valeri Firmi*²⁰⁵. După liniștirea situației, a fost afectată armatei Daciei Porolissensis, în ale cărei diplome apare la 2 iulie 133²⁰⁶, 27 septembrie 154 (?)²⁰⁷ și 21 iulie 164²⁰⁸. A staționat la Ilișua, unde lasă țigle ștampilate: *AL(a)E FRONT(onianae)*²⁰⁹. Aici dedică inscripții împăraților Hadrian²¹⁰, M. Aurelius Antoninus (Caracalla)²¹¹, Severus Alexander²¹², precum și împărătesei Iulia Mamaea²¹³; a primit succesiv supranumele imperiale *Antoniniana*²¹⁴ și *Alexandriana*²¹⁵. Inscripțiile ne fac cunoscute numele câtorva prefecți din perioada când unitatea a staționat în Dacia: *Ael(ius) Celer*²¹⁶, *T. Attius Tutor*²¹⁷, *T. Furius Victorinus*²¹⁸, *C. Iulius Apigianus*²¹⁹, *C. Iulius Atianus*²²⁰, *T. Popilius Albinus*²²¹, *T. Vetullenus Nepos*²²².

Alte inscripții (cele mai multe funerare) menționează mai mulți militari ai acestor trupe²²³. Dintre *principales*, reținem mai întâi câțiva decurioni: *Aur. De[...], dec(urio) alae*²²⁴, *Val(erius) Vale[rianus], vet(eranus) ex de(curione) al(ae) Fro(ntonianae)*, care pune piatra soției sale [...] *Bonosa* (soția pare a purta un nume celtic)²²⁵ (el pare a fi identic cu *Val. Valerian[...], vet. ex de(curione) alae Frontonian[ae]*, care pune piatra de mormânt unei copile de 13 ani²²⁶); *C. Val(erius) V[ita]llis, vet(eranus) ex [dec(urione)] alae Front(onianae)* și *Val(erius) Lat[ill]us, dec(urio) a(lae)*²²⁷; alte inscripții menționează pe *Aurell. Vitellianus, sesq(uiplicarius)*²²⁸, *[Va]l. Saturni[nu]s*,

²⁰⁴ CIL, III, 6274 (= IDR, III/1, 107).

²⁰⁵ N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 55, nr. 8 (vezi C. C. Petolescu, SCIVA, 35, 1984, 4, p. 376, nr. 221).

²⁰⁶ IDR, I, 11 (= RMD, 35).

²⁰⁷ IDR, I, 17 (= RMD, 47; CIL, XVI, 110: *tabella I*).

²⁰⁸ IDR, I, 18-20.

²⁰⁹ CIL, III, 8074, 4; D. Protase, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 251, nota 15: *ALAE FRONT*.

²¹⁰ D. Protase, în *Festschrift Betz*, p. 495-504 (= SCIVA, 36, 1985, 3, p. 249-253).

²¹¹ CIL, III, 795, 796 (deteriorată; nu apare numele unității).

²¹² CIL, III, 797.

²¹³ CIL, III, 798 (= ILS, 2494).

²¹⁴ CIL, III, 795; pe inscripția de la Ilișua dedicată împăratului Hadrian (citată *supra*, nota 210), supranumele *Antoniniana* a fost adăugat ulterior.

²¹⁵ CIL, III, 797, 798 (= ILS, 2494).

²¹⁶ CIL, III, 789; cf. H. Devijver, PME, A 28.

²¹⁷ CIL, III, 5331 (= ILS, 2734); cf. PME, A 191.

²¹⁸ CIL, VI, 39440 (= ILS, 9002); cf. PME, F 100.

²¹⁹ CIL, III, 788; cf. PME, I 22.

²²⁰ CIL, III, 786; cf. PME, I 28.

²²¹ CIL, XI, 4748; cf. PME, P 91.

²²² CIL, III, 793 (= ILS, 2495); cf. PME, V 82.

²²³ Vezi K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 162-164.

²²⁴ CIL, III, 802.

²²⁵ CIL, III, 805; cf. Kraft, *Rekrutierung*, p. 164, nr. 697.

²²⁶ CIL, III, 808.

²²⁷ CIL, III, 811.

²²⁸ CIL, III, 791.

*dupl(icarius) d(ecuriae)*²²⁹, *Aurel(ius) Themaes, librar(ius) al(a)e Fronto(nianae)*²³⁰ (cognomen siro-semit). Mai multe menționează simpli *equites*: *Ael. Quadratus*²³¹, *Apon...*²³², *Cocceius Iulius*²³³, *C. Iul[...]*²³⁴, *Val. Avitus*²³⁵, frații *Citius Ioivai* (cu nume celtic) și *Iustus*²³⁶; [...]*s Mucaporis* și *Ael. Mu[c...]*²³⁷, *Sola Mucatri*²³⁸, un anonim călăreț căruia îi pune inscripția *Mucapuis*²³⁹, un *Aurelius Brisanus*²⁴⁰ - toți cu nume traco-dacice; mai menționăm pe *Ael. Maximus*, căruia îi ridică piatra funerară soția sa *Serena Licconis* (*Licco* este nume illiric)²⁴¹.

În ceea ce privește divinitățile cărora se închină soldații acestei ale, menționăm: dedicațiile colective pe care le ridică în frunte cu prefectii lor lui *Mars*²⁴², *Epona*²⁴³, *Fortuna Redux*²⁴⁴, *Esculap* și *Hygia*²⁴⁵; dedicația unui veteran pentru *Apollo*²⁴⁶; de asemenea, închinarea pe care decurionii o fac pentru *Genius sanctus scholae decurionum*²⁴⁷. Două din închinările menționate sunt prilejuite de evenimente din viața castrului: *ob restitutionem balinei* (dedicația pentru *Fortuna Redux* a prefectului *Ael. Celer*²⁴⁸); *ob restitut...* (dedicația pentru zeii medicinei, a prefectului *C. Iulius Atianus*²⁴⁹).

De reținut, în sfârșit, că dedicația pentru împăratul *Severus Alexander* s-a făcut de către trupă *ex quaestura [sua] dedicante Iasdio [Dom]itiano, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*²⁵⁰.

LES TROUPES AUXILIAIRES DE LA DACIE ROMAINE

RÉSUMÉ

Après les trois livres consacrés aux légions romaines (voir note 2), le répertoire des troupes auxiliaires s'inscrit comme une nouvelle contribution à l'étude de l'armée romaine de la Dacie. Ce répertoire est conçu à paraître en trois séries (ailes; cohortes; *nationes* et *numeri*); enfin, une quatrième série, de synthèse et conclusions, et qui sera suivie d'un substantiel résumé de cette étude.

²²⁹ CIL, III, 811.

²³⁰ CIL, III, 804; vezi S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, I, București, 1981, p. 241.

²³¹ CIL, III, 800.

²³² CIL, III, 801.

²³³ CIL, III, 806.

²³⁴ CIL, III, 7629.

²³⁵ CIL, III, 7627.

²³⁶ CIL, III, 807; cf. Kraft, *Rekrutierung*, p. 163–164, nr. 692.

²³⁷ CIL, III, 799.

²³⁸ CIL, III, 787.

²³⁹ CIL, III, 809.

²⁴⁰ D. Protase, *Materiale*, 4, 1957, p. 320–321, nr. 2; cf. I. I. Russu, *ActaMN*, 4, 1967, p. 90.

²⁴¹ D. Protase, *loc. cit.*, p. 320, nr. 1; cf. I. I. Russu, *Illirii*, București, 1969, p. 222.

²⁴² CIL, III, 793 (= ILS, 2495).

²⁴³ CIL, III, 788.

²⁴⁴ CIL, III, 789; vezi și 790 - dedicație anonimă (fragmentară) *Fo[rtunae] R[educi]*.

²⁴⁵ CIL, III, 786.

²⁴⁶ CIL, III, 787.

²⁴⁷ CIL, III, 7626.

²⁴⁸ CIL, III, 789.

²⁴⁹ CIL, III, 786.

²⁵⁰ CIL, III, 797.